

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

ГЕРУС Людмила Мечиславівна

УДК 745.5 (47.71) (09)

**УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ІГРАШКА
кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.
(історія, типологія, художні особливості)**

17.00.06 — декоративне і прикладне мистецтво

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

ЛЬВІВ · 1997

AB 38.865

00751662 (R) КОПІЯ

Робота виконана у відділі народного мистецтва Інституту народознавства
Національної Академії Наук України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства,
старший науковий співробітник,
завідувач відділом народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України
СТАНКЕВИЧ Михайло Євстахійович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор кафедри
історії і теорії мистецтва
Львівської академії мистецтв
СТЕЛЬМАЩУК Галина Григорівна

кандидат мистецтвознавства, заступник директора
з наукової роботи Національного музею у Львові
ВРОЧИНСЬКА Ганна Володимирівна

Провідна установа: Прикарпатський університет
ім. В.С.Стефаніка, кафедра художньої графіки

Захист відбудеться "19" грудня 1997 року об 11 год. на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 04.12.01 у Львівській академії мистецтв
за адресою: 290011, Львів — 11, вул.Кубійовича,38

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської академії
мистецтв.

Автореферат розісланий "19" листопада 1997 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства

Лев Голод

І.В.ГОЛОД

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Українська народна іграшка — давній вид декоративно-го мистецтва. Вона водночас виступає об'єктом гри, виховання і розвитку дитини, засобом пізнання і реліктом культури, твором мистецтва, святковим подарунком і окрасою житла. Всі ці функціональні відміни, тісно переплітаючись, зумовлюють художню своєрідність та її визначну роль у процесі культурної спадкоємності поколінь.

В українській народній іграшці знайшли відображення явища історичного буття, етичні й естетичні уявлення. Вона засвідчує своєрідні мистецькі риси, виявляє художню обдарованість народу, його прагнення до краси, творчу фантазію, мудрість етнопедагогіки. У тому полягає її культурно-історична вартість. Однак до внині українська народна іграшка залишається маловивченою. Її традиції не мають належного використання у художній та освітньо-виховній практиці. Це значною мірою обумовлює актуальність даної роботи, яка передбачає отримати істотні знання про мистецьку спадщину та шлях розвитку українського забавкарства. Результати дослідження народної іграшки заповнять існуючу прогалину в історії українського декоративно-прикладного мистецтва та допоможуть зберегти її традиції у соціально-культурних умовах сучасності.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація розв'язує одне із завдань теми "Теоретичні та історичні проблеми народної творчості" (шифр 4.16.6.8.).

Мета дослідження — розглянути українську народну іграшку як вид декоративно-прикладного мистецтва, визначити її загальноетнічні й вузьколокальні художні особливості.

Для досягнення поставленої мети накреслено такі завдання:

- висвітлити історію та встановити часові періоди розвитку забавкарства;
- розробити типологію української народної іграшки;
- окреслити ареали;
- здійснити порівняльний аналіз форми, декору, колориту української народної іграшки;
- провести аналогії з творами народної іграшки сусідніх етносів.

Предметом дослідження є пам'ятки української народної іграшки кін. XIX — першої пол. XX ст.

Хронологічні рамки дослідження. Аналіз художніх особливостей проводиться на основі пам'яток кін. XIX — першої пол. XX ст. В історичному розділі використані матеріали давніших археологічних культур та періодів.

Географічні межі дослідження – територія України та етнографічний регіон Лемківщина (тепер територія Польщі).

Наукова новизна виявляється у тому, що робота є першим синтетичним мистецтвознавчим дослідженням української народної іграшки. В ній висвітлена історія іграшки в Україні, розроблена типологія за комплексом ознак. Значна увага приділена питанням технології виготовлення та оздоблення. На основі мистецтвознавчого аналізу визначено художні особливості української народної іграшки кін. ХІХ – першої пол. ХХ ст. Здійснено порівняння з народною іграшкою сусідніх країн. Введено в науковий обіг велику кількість раніше не публікованих пам'яток.

Практичне значення роботи. Результати та поданні у дослідженні ілюстративний матеріал можуть прислужитись спеціалістам у науковій, педагогічно-освітній, художній практиці, популяризуватимуть виховне значення її естетичну вартість української народної іграшки, сприятимуть її збереженню та розвитку.

Основні положення дисертації:

- народна іграшка – художнє явище українського мистецтва, позначене своєрідними рисами;
- образно-типологічні, стилістико-іконографічні паралелі, виявлені між народною іграшкою й давньою культовою пластиком малих форм свідчать про їхню генетичну спорідненість;
- еволюція іграшки зумовлювалась притаманною людині потребою у передачі життєвого досвіду, духовними запитами дитини, матеріальними й технічними можливостями історичного періоду, його етичними й естетичними уявленнями, взаєминами з іншими культурами;
- художні особливості української народної іграшки формувались у руслі традицій національного і європейського декоративного мистецтва, зокрема таких його видів як гончарство, деревообробництво, плетіння з природніх матеріалів тощо;
- українська народна іграшка має розгалужену типологічну структуру, архетипи її становлять концептуальний пласт національної культури;
- загальними мистецькими рисами української народної іграшки є лаконічність та виразність засобів формотворення й декорування, своєрідного емоційного ладу надає їй здатність звукоутворення і рухомість.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорена й рекомендована до захисту на засіданні Вченої ради Інституту народознавства НАН

України (Протокол N 5 від 5 червня 1997 року). Основні положення роботи апробовані у доповідях: на науково-практичній конференції з проблем художнього різьблення по дереву (Львів, 1994 — “Яворівська народна іграшка”), Других Гончарівських читаннях (Київ, 1995 — “До проблеми систематизації української народної іграшки”), міжнародній науково-теоретичній конференції “Етнографічне музейництво в Україні” (Львів, 1995 — “До історії формування збірки народної іграшки Музею етнографії та художнього промислу”), Третіх Гончарівських читаннях (Київ, 1996 — “Неперервність традицій — основа живої духовної сутності народного мистецтва”), науковій конференції “Українська хрестологія” (Львів, 1996 — “Хрестоподібні мороки”), засіданні Вченої ради Інституту народознавства НАН України (Львів, 1996 — “Гуцульська сирна пластика”), Четвертих Гончарівських читаннях (Київ, 1997 — “Типи творчості народних забавкарів та їхній вплив на розвиток забавкарства (на матеріалах із слов'янських теренів”). За темою дисертації опубліковані 6 статей та тези 2-х доповідей загальним обсягом — 5,0 а.а.

Структура і об'єм роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних літературних джерел (269 найменувань), переліку умовних скорочень загальним обсягом — 169 сторінок машинопису. До тексту дисертації додається альбом із 109 ілюстраціями.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, основну мету, завдання, хронологічні рамки, територіальні межі, його наукову новизну та практичне значення.

У першому розділі “ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДжЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ” проаналізовано праці Х.Вовка, О.Прусевича, В.Шухевича, Марка Грушевського, С.Русової, І.Старчука, Я.Музики, Є.Дмітрієвої, К.Магейко, А.Будзана, Д.Фіголя, І.Гургулі, Р.Чугай, М.Моздира, Ю.Лашука та ін., які розглянули народну іграшку у контексті інших проблем.

Серед видань останніх років слід відзначити розділ у навчальному посібнику з декоративно-прикладного мистецтва, в якому М.Станкевич значну увагу приділив аналізу народної іграшки як виду мистецтва. Теоретичні положення викладені в посібнику є методологічною основою для подальшого дослідження народної іграшки як виду декоративно-прикладного мистецтва.

Історіографія української народної іграшки перекоонує у тому, що вона недостатньо вивчена. Друковані праці містять уривчасті, неповні відомості про неї, хоча й стосуються різних аспектів дослідження: генезису, історії, локалізації, способів виготовлення й оздоблення, аналізу художніх особливостей окремих творів. Вони не дають цілісного уявлення про історичний шлях розвитку української народної іграшки, її мистецьку вартість. Залишаються до кінця не з'ясованими питання типології. Більшої уваги потребує аналіз її художніх особливостей.

Методика даного дослідження ґрунтується на системному аналізі української народної іграшки як складової частини єдиного культурного процесу. В дослідженні застосовано порівняльно-історичний метод у хронологічному та просторовому вимірах, метод формально-типологічного аналізу, мистецтвознавчого аналізу іконографічно-стилістичних особливостей, колориту, орнаментики.

Важливе значення у науково-методологічному плані та для порівняльно-історичного аналізу вітчизняної іграшки мають праці закордонних дослідників М.Бахмана, І.Богуславської, Л.Діншеса, П.Міхалідеса, Т.Северина, Є.Панчукової, М.Обрадовіч, Н.Тарановської, М.Церетеллі.

Головна увага приділялася вивченню речового матеріалу. Опрацьовано понад три тисячі пам'яток, що знаходяться у збірках Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Державного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного музею у Львові, Музею архітектури і побуту у Львові, Музею архітектури і побуту України, Музею Івана Гончара, Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Музею історії Києва, Івано-Франківського, Тернопільського, Кременецького краєзнавчих музеях, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття і приватних колекціях.

Важливим джерелом є польові матеріали зібрані автором в експедиціях і цільових відрядженнях, під час яких обстежено осередки забавкарства.

У другому розділі "З ІСТОРІЇ ІГРАШКИ В УКРАЇНІ" на основі вивчення архівних і літературних джерел, речових пам'яток визначені й проаналізовані основні періоди становлення й розвитку іграшки на території України. Дослідження на різних хронологічних зрізах викликане прагненням автора з'ясувати витoki іграшки та особливості кожного періоду її існування.

2.1. Постановка проблеми

Виявлення витоків іграшки й, зокрема української, ускладнено відсутністю ранніх археологічних пам'яток, а також неможливістю, через хронологічну відда-

леність, однозначно трактувати функції давніх антропо- та зооморфних фігурок, моделей знарядь праці, побутових предметів тощо, морфологічні ознаки яких виявляють спільність з народною іграшкою кін. XIX — першої пол. XX ст. Водночас рудименти міфологічного світогляду (вірування, зв'язок з обрядами), що збереглися в особливостях функціонування народної іграшки, засвідчують свою актуальність на попередніх етапах її розвитку.

Вивчення дрібної пластики є чи не єдиним з напрямків з'ясування генезису народної іграшки, на що вже звертали увагу дослідники О.Бакушинський, Л.Дінцес, П.Міхалідес, О.Чарновський, М.Станкевич. — IV

2.2. Палеолітичні джерела іграшки

Найранішими відомими нині в Україні знахідками дрібної пластики є кістяні антропо- й зооморфні фігурки з пізньопалеолітичної (близько 25 000 років до н.е.) стоянки біля с. Мізині Чернігівської області та уламки кам'яних антропоморфних фігурок з Молдови в Чернівецькій області. Образний лад пізньопалеолітичної пластики, відсутність у трактуванні реалістичних рис хоча й певною мірою асоціюються з поширеними у народній іграшці лялькою, фігурками тварин, проте пов'язані між собою опосередковано. В умовах пізнього палеоліту ці образи, очевидно, мали семантичне навантаження, спричинене символіко-міфологічним світоглядом. Насамперед, вони є свідченням духовних та естетичних уявлень давніх людей, вміння відчувати пропорції, форми та впливати їх у матеріалі.

2.3. Типологічне збагачення дрібної пластики в епоху неоліту, енеоліту, бронзи, заліза

Епохи неоліту та енеоліту характеризуються поширенням глиняної дрібної пластики. Особливо чисельно й різноманітно вона представлена у пам'ятках трипільської культури (IV — III тис. до н.е.) — антропо- й зооморфні фігурки, таракхальця, моделі знарядь праці, предметів побуту, транспортних засобів тощо.

Фігурки людей, тварин, посудинки, сокирки, колицата (можливо від колицничок), "яйця", "хлібці", "млиниці" трапляються у пам'ятках культури Отомань (XVII — XIV ст. до н.е.) та Стапово (XIV — XVI ст. до н.е.) на Закарпатті, зрубної (XVI — XII ст. до н.е.) та сабатинівської (XIV — XII ст. до н.е.) у Надчорномор'ї, культури Ноа (XIII — X ст. до н.е.) у Подністров'ї, білогородівської (XI — IX ст. до н.е.) на Правобережжі Дніпра.

Порівняно чисельними і частими знахідками глиняні фігурки є у Лісостеповому Подніпров'ї у голіградській групі культури фракійського гальштату (XI — VIII ст. до н.е.).

Орнітоморфні фігурки, брязкальця, посудинки є характерними пам'ятками синхронних фракійському гальштату лужицької (XI — IX ст. до н.е.) та височківської (XI — VI ст. до н.е.) культур, що поширювались на теренах Прикарпаття і Волині.

Пам'ятки глиняної дрібної пластики скіфського періоду локалізувались у лісостеповій частині Лівобережжя Дніпра, яка була заселена скіфами-орачами. Поза межами Скіфії' глиняна дрібна пластика відома у підгірцівсько-милоградській культурі (V — III ст. до н.е.) — фігурки тварин, переважно коників, юхнівській (VI — III ст. до н.е.) — фігурки тварин, брязкальця круглої й ованої форм тощо.

У похованнях дітей сарматського часу виявлено глиняні посудинки та антропоморфні фігурки з бронзи і каменю.

Дрібна пластика з глини, металу, рідше кістки та воску трапляється у могилах дітей V ст. до н.е. — III ст. н.е. у Північному Надчорномор'ї, що перебувало під впливом античної культури. Це ляльки, фігурки коників, корівок, свинок, собачок, зайчиків, півників, голубів, ластівок тощо, моделі посуду, меблів. Вони знайдені разом з ріжками для годування дітей та іншими предметами дитячого побуту, що, очевидно, дає підстави віднести їх до іграшок. На це певною мірою вказує присутність зображень тварин — мавпи, слона тощо, не характерних даному географічному регіону, які, ймовірно, були ілюстраціями оповідань, казок. Водночас факти застосування іграшок в обрядах греків, римлян, як і вірування, пов'язані з ними, вказують на їхню багатofункціональність та схиляють до припущень про культове призначення.

Дрібна пластика, як один з виявів синкретичних за своєю структурою архаїчних культур, правдоподібно, існувала у міфологічному контексті, що охоплював різні сторони життєдіяльності давньої людини. Можливо, завдяки символічності та змістовій багатозначності вона продовжувала існування у межах культу та його реліктів у різних культурах.

Образно-типологічні, іконографічно-стилістичні паралелі та етнографічні факти, очевидно, дають нам підстави стверджувати, що давня дрібна пластика є генетичним прототипом народної іграшки кін. XIX — першої пол. XX ст. Зрештою, сутність їхнього семантичного зв'язку, правдоподібно, полягає не лише у стійкості канонічних образів, а й в ігровій природі, оскільки вони існували, відповідно, у межах гри та ритуалу, які за Гейзінгою мають спільні формальні ознаки. Це, очевидно, у свою чергу уможливило трансформації — ритуалу у гру, дрібної пластики, як його атрибуту, — в іграшку.

2.4. Іграшка Княжої доби

Певним рубежем трансформації культової пластики, вірогідно, були поява та поширення на українських землях християнства. Проте, як й утвердження нового віросповідання, втрата обрядово-магічного призначення данньої пластики, очевидно, не відбулась раптово, а становила процес поступовий і спадкоємний. На користь цього, певною мірою, свідчать пам'ятки глиняних та дерев'яних фігурок тварин X – XIII ст., які не лише продовжують типологічну лінію культової пластики, а й виявляють спільні з нею риси пластичного узагальнення зображень.

Разом з тим у XI – XIII ст. у дрібній пластичці слов'ян набувають поширення фігурки вершника, що, можливо, пов'язано із становищем, яке воїницяр займав в ієрархії середньовічного суспільства.

У руслі типологічного збагачення слід згадати глиняну полив'яну фігурку бородатого чоловіка на діжці, що викликає аналогії з поширеними в Європі у XI – XIII ст. бронзовими водолями.

Характерними знахідками періоду X – XIII ст. є зменшені моделі господарського інвентару та кухонного начиння, засобів транспорту, іграшкової зброї, які, ймовірно, взоровані на ті, що ними користувались дорослі. Трапляються також дерев'яні дзиги, м'ячі, "літуниці" (пропелери). На декотрих пам'ятках, незважаючи на їх часткову збереженість, помітні сліди старанної обробки, а інколи й декору.

Переважна частина пам'яток походить з городищ та міст, що, очевидно, свідчить про виготовлення міськими ремісниками – гончарами, столярами, різьбярями, для яких ручне виробництво, на противагу сільським, мало постійний, а не сезонний характер.

2.5. Іграшка XIV – XVIII ст.

З XIV ст. в економічно розвинутих країнах Західної Європи виокремилися та утворилися самостійні іграшкоробні майстерні – мануфактури. Паралельно з уведенням забавкарства в сферу підприємницької діяльності, а також внаслідок подальшого розширення суспільства, поширилися межі функціонування іграшки, а відтак урізноманітнилися її типи, форми, збагатилася оздоблення. Вона стала не лише реліктом культу, засобом виховання, об'єктом творчості, еквівалентом обміну, а й предметом розкоші, показником соціального становища свого власника.

Іграшки XIV – XVIII ст., що походять з теренів України переважно глиняні. Антропоморфні фігурки зображують в основному жінку, часто з не-

мовлям на лівій руці. Іконографія цих фігурок дає підстави вважати, що вони передають сучасних їм жінок, вбраних в одяг, головні убори, прикраси, характерні для того періоду. З огляду на розміри фігурок (до двадцяти сантиметрів у висоту) вони очевидно виконували не лише ігрову, а й декоративну функцію.

Фігурки тварин вирішені у вигляді коників, птахів, корівок, собачок. Переважно більшість їх становлять свистунці. Принцип узагальнення фігурок полягає в акцентуванні кількох найхарактерніших ознак — голови, тулуба, ніг, хвоста — відповідає давньому енеолітичному канону.

У XVII — XVIII ст. з'являються сюжетні композиції: качка з двома каченятами, ведмеді, що сидять — один грає на цимбалах, другий на басу.

Окрім глини іграшки виробляли, очевидно, й з інших матеріалів, що використовувались у практичній діяльності — дерева, соломки, рога, лози, тканини тощо. Опосередковані джерела засвідчують існування промислу виготовлення дерев'яних іграшок у XVII ст. в Яворові.

2.6. Іграшка XIX — першої пол. XX ст.

У XIX ст. в Європі зросло зацікавлення іграшкою, як важливим засобом розвитку та виховання дитини, викликане дослідженнями в галузі дитячої психології. Паралельно з теоретичним осмисленням ролі гри та іграшки у житті дитини поштовхало виробництво іграшок у традиційних центрах Західної Європи — Юрських горах (Франція), Катарінаберзі, Марієнберзі, Сауді, Альбернгауті (Німеччина) тощо. Тут утворилися майстерні, дрібні фабрики, забавкарські школи, мета яких розвинути та поновити іграшку відповідно з естетичними потребами й технічними можливостями часу. Це дозволило підвищити якість та чистоту обробки поверхні, збільшити обсяги виробництва, проте спричинило скорочення ручного домашнього виготовлення, яке було основою народного мистецтва, й позбавило іграшку краси рукотворності.

Народне забавкарство українців та інших слов'янських народів — словаків, поляків тощо у XIX ст. продовжувало зберігати усталений лад, розвиваючись у єдиному руслі з іншими видами традиційної творчості — гончарством, деревообробництвом, лозоплетінням тощо. Аналіз пам'яток української народної іграшки цього періоду засвідчує неперервність її традицій, що простежується в успадкуванні і стійкості типів, подібності принципів художнього вирішення, прийомів обробки та декорування.

У кін. XIX — на поч. XX ст. народна іграшка як органічна частка матеріальної й духовної культури українців привернула увагу інтелігенції. В середках, де існувало забавкарство були створені навчально-виробничі заклади.

проводилися заходи щодо забезпечення сировиною й засобами виробництва, організації збуту та популяризації іграшок. У 1896 році у Яворові клопотанням голови Повітової ради Івана Шептицького була відкрита перша і єдина на території України забавкарська школа з різьбярським, столярним, токарним відділами.

У кінці XIX — на поч. XX ст. з розвитком народознавчої науки та музейницької справи в Україні посилюється інтерес до колекціонування іграшки, пильнішу увагу звертає на себе її виховна функція та художня вартість. Цьому значною мірою сприяли етнографічні виставки, що відбулись у Тернополі (1887 р.), Львові (1894 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Києві (1906 р.), Чернігові (1908 р.), Коломиї (1912 р.). Збірки народної іграшки поповнились внаслідок поширення Програми для збирання колекцій дитячих іграшок та матеріалів для дитячих ігор і забав. Значну роль у справі збереження й популяризації народної іграшки відіграв Миський промисловий музей у Львові, в якому періодично влаштовувались виставки та конкурси на кращий проект іграшки.

Збирацька й виставкова робота певною мірою стимулювала подальший розвиток народної іграшки. У 1920 — 40-ві роки збільшилась кількість майстрів, які виробляли іграшки. Їх виготовляли на підприємствах народних художніх промислів, що були створені в Адамівці (1923 р.), Опішні (1925 р.), Яворові (1933 р.), Вишнівці (1946 р.). У Києві й Полтаві діяли майстерні, що виготовляли ляльок з пап'є-маше (голівки) та м'яких матеріалів.

У 1936 році при Київському Державному музеї українського мистецтва було відкрито Центральну експериментальну майстерню, що об'єднала багатьох майстрів з різних осередків України.

Стараннями сестер Стефанії Чижович та Марії Хоминої при допомозі шкільної референтури у 1943 році була відновлена Яворівська школа дерев'яного промислу, яка у часі першої світової війни припинила свою діяльність.

Таким чином, кін. XIX — перша пол. XX ст. є періодом піднесення українського забавкарства, початком наукового осмислення художньої вартості й функціонального значення народної іграшки.

У третьому розділі "ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ІГРАШКИ" проведено критичний аналіз принципів типології у працях українських та зарубіжних дослідників Д.Фіголя, М.Стапкевича, Р.Захарчук-Чугай, М.Церетеллі, Е.Аркіна, Л.Павлинської, І.Баранової, Л.Голякової, О.Батякової, Т.Северина, П.Міхалідеса, М.Бахмана, а також запропоновано

досконаліший варіант: шляхом послідовного розподілу за характерними ознаками визначено основні види, типологічні групи та типи іграшки.

У народному середовищі іграшки виробляли з різних легкодоступних й безпечних для здоров'я дитини матеріалів. Найуживанішими серед них, зокрема для тих іграшок, яким властиві ознаки художнього твору — виразність і духовна неповторність — були дерево, рослинні трав'янисті матеріали (рогоза, солома, листя кукурудзи тощо), глина, сир, папір, тканина. Отже, залежно від матеріалу виділено: дерев'яну, з трав'янистих матеріалів, глиняну, сирну, з тканини, паперову іграшки.

Багатство образного змісту й предметного світу української народної іграшки дає підстави для групування її за спільністю теми на типологічні групи. Вони об'єднують певне число іграшок, що відтворюють конкретний образ або предмет й вирізняються спільністю зовнішніх формотворчих, конструктивних, а також функціональних засад тобто виступають незмінною органічною сутністю — типом іграшки.

У четвертому розділі "ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ІГРАШКИ КІН. ХІХ — ПЕРШОЇ ПОЛ. ХХ СТ." окреслено зони поширення, розглянуто фізичні й естетичні якості матеріалів, технології виготовлення та оздоблення у контексті їхнього впливу на художні особливості іграшки, проведено аналіз форми, конструкції, декору, колориту творів, визначено їхні специфічні локальні та загальноукраїнські риси.

4.1. Дерев'яна іграшка

У кін. ХІХ — першій пол. ХХ ст. дерев'яна іграшка поширювалася у значній частині етнографічних районів України — Середньому Подніпров'ї, Слобожанщині, Поліссі, Волині, Поділлі, Гуцульщині, Лемківщині та ін.

Іграшки виготовляли з дерева різних порід, що використовувались у практичній діяльності регіону. Застосовували також кору, переважно сосни, дуба. Їх виробляли відомими у деревообробництві техніками — вирізуванням, виточуванням, столярними та бондарними формотворчими прийомами. Оздоблювали різьбленням, профільним вирізуванням, випалюванням, розписом. Декорування папером зафіксовано у с. Калиня на Поділлі, що можливо пов'язано з поширенням у цьому районі витинанок. Нами встановлено, що українська народна іграшка з дерева має розгалужену морфологічну структуру:

1. Іграшки, які зображують людей, тварин: лялька, коник, пташка.
2. Звукові іграшки та моделі музичних інструментів: деркач, тарахкальце, свисток, сопілка, скрипочка.

3. Моделі меблів: лава, кріселечко, ліжко, диван-бамбетель, скриня, стіл, колисочка.
4. Моделі посуду й кухонного начиння: горнятко, глечик тощо.
5. Моделі знарядь праці та господарського інвентару: плуг, борона, ярмо, тощо.
6. Моделі засобів пересування: візочок, тачка, сани, човник.
7. Моделі зброї: лук, рушниця, "пштикало", меч тощо.
8. Іграшки, які не мають аналогів у природі та предметному світі: мороки, складанки (для логічних ігор), "гуркалки", "жухалки", дзиги (для рухливих ігор) тощо.

У підрозділі проведено аналіз художніх якостей іграшок, результати якого дозволяють зробити висновки, що у різних етнографічних районах та осередках вони набули специфічних локальних рис, які зумовлені властивостями породи вжитого дерева, особливостями технічних й художніх прийомів опрацювання, принципом втілення образу-знаку чи моделі предмета. Переважаючими в українській народній дерев'яній іграшці є зразки вирізані з м'яких порід дерева (сосна, липа, осика, тополя, ліщина тощо), з'єднані столярними прийомами. Поверхні більшості іграшок зберігають природню текстуру та забарвлення деревини, лаконічно прикрашені плоским (контурним, виймчастим) різьбленням — прямими, скісними перехрещеними лініями, крапками, розетками, довільно розташованими або поєднаними у прості дзеркально-симетричні композиції. Рідше вони оздоблені одноколірним або двоколірним розписом червоною, чорною, синьою фарбами. Малюнок розпису творять тонкі смуги, які окреслюють контури іграшки, та невеликі крапки, штрихи, довільно нанесені на її поверхню. Винятковими є яворівські іграшки столярних форм, рясно розмальовані яскравим двоколірним (синій, червоний) або трьохколірним (зелений, червоний, жовтий) рослинним орнаментом, який, однак, залишає чисті від оздоб площини, що увиразнюють його. Основу розпису становлять "вербівки", "ружі", "качечки", "колка", "сонечка".

Точені іграшки у порівнянні з іграшками столярних форм, не набули значного поширення в Україні. Їх виробляли переважно у Яворові. Поверхні цих іграшок ретельно обточені, довкола прикрашені різьбленими, мальованими, випаленими смужками.

Бондарні іграшки відомі на Гуцульщині. Подібно до ужиткового посуду вони складені з тесаних смерекових клепок і стягнуті ліщиновими обручами. Зверху іграшки оздоблені випаленим геометричним та рослинним орнаментом — кільцями, півкільцями, квадратами, стилізованими квітами, листочками тощо.

4.2. Глиняна іграшка

У кін. XIX — першій пол. XX ст. виготовлення глиняної іграшки зосереджувалося у гончарних осередках Слобожанщини, Середнього Подніпров'я, Поділля, Полісся, Волині, Прикарпаття, Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Закарпаття та ін. Глиняні іграшки виробляли техніками ліплення, виточення на гончарному колі, відминання у формі, відтискування штампом. Їхні поверхні оздоблювали риткуванням, пластично-фактурними наліпами, дощеним, розписом, покриттям поливою. У порівнянні з дерев'яною іграшкою глиняна має менш розгалужену типологію, хоча до певної міри її повторює:

1. Іграшки, які зображують людей, тварин: лялька, вершиник, коник, птах тощо.
2. Звукові іграшки: таракальце, свищик (повторює типи попередніх груп в образі птаха, коника, ляльки тощо).
3. Моделі посуду: глечик, дзбанок, горнятко тощо.

На підставі порівняльного аналізу форми, колориту, декору творів, нами виявлено, що перевагу в українській глиняній іграшці становлять зразки виліплені руками. На гончарному крузі виточені лише основи ляльок та дрібний посуд. Відминанням у формі виготовлені окремі іграшки з Вишнівця, Калагарівки (Тернопільська обл.), Паланки (Вінницька обл.), Опішні (Полтавська обл.). Штампом відтиснені зображення облич ляльок з Опішні. Поверхні глиняних іграшок в основному оздоблені риткуванням, пластично-фактурними наліпами, зберігають природне забарвлення і фактуру глини або частково вкриті поливою чи емаллю. Лаконічний розпис ангобами одного — трьох кольорів характерний для іграшок Опішні (темно-коричневий — невеликі плями, штрихи), Адамівки (темно-червоний — квітково-рослинні, рідко антропо- та зооморфні мотиви), Стара Сіль (білий — смуги). Яскравим, соковитим розписом фарбами синього, жовтого, червоного, золотистого, коричневого, чорного та білого кольорів у вигляді плям, крапок, ліній та штрихів, іноді поєднаних у прості композиції, вирізняються іграшки Вишнівця. Колоритний підполивний розпис властивий для іграшок подільських осередків Бубнівки та Бару. Він виконаний у біло-зелено-коричнево-чорній гамі барв (в іграшках з Бару до неї долучається червона), переважно квітково-рослинними мотивами у Бубнівці та геометричними — у Барі. Іграшки з Косова на Кут оздоблені підполивним розписом: квітково-рослинними та геометричними мотивами, що виконані ангобами білого, жовтого, зеленого та коричневого кольорів.

За принципом художньо-образиного узагальнення українська глиняна іграшка поділяється на дві групи. Перша група об'єднує іграшки, яким властиві

простота й компактність форми, гранична умовність образу-типу. Вони статичні з нерозділеними або ледь розділеними об'ємами, переважно розраховані на одну фронтальну чи профільну точку зору, відзначаються простими елементами розпису в один — три кольори, що творять неяскаву стриману декоративність. Своєрідний художньо-емоційний лад їх посилює здатність звукоутворення. Іграшки другої групи складніші. Їхні форми та композиції — трьохвимірні. Монолітність основного об'єму збагачена ліпними елементами. Ширшою є також колірна гама їхнього розпису — від піжних, пастельних до яскравих, соковитих барв.

4.3. Сирна пластика

На Гуцульщині крім дерева, глини для виготовлення іграшок використовували сир. У кін. XIX ст. сирні фігурки тварин і "колачки" — кільця з отвором посередині виробляли пастухи під час випасу овець на полонинах. Їх купували у пастухів мешканці сіл, застосовували у весільному та поховальному обрядах. У перші десятиліття XX ст. сирна пластика, перейшовши з полонин у села, де її виготовленням почали займатись жінки, продовжувала зберігати свою художню та функціональну своєрідність. З часом ці зміни та загальна тенденція до декоративності, що намітилась у розвитку народного мистецтва з кінця XIX ст., позначились на посиленні її ігрової та естетичної ролі.

Сир готували спеціальним способом. Фігурки виробляли прийомами розминання, витягування у пальцях, подібними до виготовлення глиняної іграшки, а також у дерев'яних або металевих рельєфно різьблених формах. Поверхню фігурок оздоблювали пластично-фактурними наліпами. У 1930-х роках внаслідок появи анілінових барвників їх почали прикрашувати мальованим орнаментом.

Типи сирної пластики представлені фігурками вершиника, коника, оленя, бичка, півника, курочки, "колачками". Певною мірою вони повторюють типологію дерев'яної та глиняної іграшок. Аналогії з глиняною іграшкою викликає також принцип узагальнення силует, фігурок. Проте завдяки пластичним якостям сирної маси їхні форми витонченіші та пружніші. Сирні фігурки прикрашені переважно пластичним декором — "сирною ниткою", наліпами, які зберігають природний колір та фактуру поверхні, створюючи своєрідний світлотіньовий ефект. Як доповнення до нього застосовано мальований декор, виконаний червоною і зеленою фарбами у вигляді рисок та крапок різного розміру, довільно розташованих на поверхні або поєднаних у прості композиції — розетки, галузки. Однак мальовані сирні фігурки виготовляли рідко, переважно на замовлення виставок, художніх салонів тощо. В ув'язненні місце-

вих мешканців сирна пластика залишалась символічним культово-магічним атрибутом, для дітей — іграшкою.

4.4. Іграшки із солом, рогози та лози

Солом'яні іграшки виготовляли у районах вирощування жита й шпешів, а іграшки з лози та рогози — у місцевостях, прилеглих до річок та озер.

Відносна пластичність солом, рогози та лози, яку посилювали зволоженням, дозволяла виготовляти об'ємні форми іграшки. Своєрідними є також фактури цих матеріалів — шорстка матова у рогози та гладка лискуча у соломі і лози, які відповідно виявляють себе на поверхні виробів.

З-поміж розмаїття технік солом'яного плетіння для виготовлення іграшок найчастіше застосовували хрестикову, розеткову, плоскої плетінки (косички), перев'язування солом'яних пучків (скругтів). Іграшки з рогози та лози, як й інші вироби з цих матеріалів, виготовляли щільним та ажурним плетінням.

Художня виразність іграшок з рогози та лози головним чином досягалась також технікою чи поєднанням технік плетіння, які утворювали багатий рельєф поверхні.

У солом'яних іграшках часто роль оздоблення виконували кольорові шитки, якими перев'язували пучки солом. Іграшки з рогози та лози збагачували кількома тонованими смужками чи прутиками, які вплітали у загальну структуру "полотна".

Встановлено, що основними типами української солом'яної іграшки є лялька, фігурки коника, півника, тарахкальце.

Іграшки з рогози та лози представлені переважно кошачками, які є зменшеними моделями ужиткових кошиків, тарахкальцями.

Характерними особливостями іграшок із солом, рогози та лози є чітка форма, вдале композиційне розташування плетених геометричних візерунків, які ритмічно розчленовують об'єми, поживляють фактуру та створюють багатство колірних відтінків поверхні.

4.5. Іграшки з тканини і паперу

Тканину, переважно її шматки від "старого" одягу, що вийшов з ужитку, або ті, які залишилися від шиття нового, використовували для виготовлення ляльок.

За способом виготовлення ляльки поділяються на вузлові (зв'язані) та шиті (виготовлені за допомогою голки та шитки).

Загальний силует, форму ляльки великою мірою визначає її внутрішня частина — основа, яка передає голову і тіло людини. Водночас основа є харак-

терною локальною ознакою ляльки. Так, у ляльок із Середнього Подніпров'я основу становить голова, утворена зі шматка білої полотнони, наповненого сухим зіллям, травою або ганчір'ям та перев'язаного ниткою, щоб виділити об'єм. У ганчір'яних ляльок з Прикарпаття об'ємна внутрішня частина виточена з дерева. До неї приєднані дерев'яні або скручені з тканини руки.

Крім вузлових ганчір'яних ляльок повсюдно в Україні побутували шиті. Їхньою характерною особливістю є зображення рук та ніг. Аналогічні типи ляльок відомі у інших слов'янських народів — словаків, росіян та ін.

З паперу виготовляли силуетні зображення людей, вершників, тварин. Завдяки доступності й простоті їхнього виготовлення техніками вирізування ножицями, ножем та вибивання штампиками, аналогічними до тих, які використовувались у витинанках, паперова іграшка побутувала в усіх етнографічних районах України. Відомі також об'ємні ляльки з різнокольорового паперу. Проте, вони є рідкісним та стадіально пізнішим типом української народної іграшки. Зокрема, ляльок-клоунів у зелено-жовтому паперовому "костюмі" та зеленому "ковпаку" на голові виробляли у Мацееві (Волинська обл.).

При відносній типологічній стійкості зовнішній вигляд та художня виразність іграшок з тканини та паперу значною мірою зумовлювались місцевою традицією та особистими уподобаннями і майстерністю їхніх авторів.

ВИСНОВКИ. Народна іграшка — самобутнє художнє явище у мистецтві українців. Її витoki сягають найдавніших археологічних культур. Образно-типологічні, іконографічно-стилістичні й етнографічні паралелі між культурою дрібною пластикою архаїчного періоду (епохи палеоліту й особливо енеоліту, коли набуває поширення глиняна пластика, епохи бронзи, заліза) та народною іграшкою кін. XIX — першої пол. XX ст., очевидно, дають нам право стверджувати їхню генетичну спорідненість.

Перші іграшки — глиняні, воскові, кістяні, металеві фігурки людей, тварин, моделі побутових предметів, засобів пересування, посуду — реалістичного й узагальненого трактування знайдені разом з предметами дитячого побуту (ріжками для годування тощо) у похованнях дітей V — III ст. н.е. у Північному Надчорномор'ї, яке у тому часі перебувало в ареалі культури античних країн.

Пам'ятки іграшок X — XIII ст. з України та сусідніх слов'янських країн засвідчують типологічну тотожність з культурою пластикою дохристиянського періоду, однак мають відміни, які виявляються у збагаченні певними реалістичними рисами, а також посиленні декоративності внаслідок застосування

покриття поверхні кольоровими поливами (смалями), що головню було спричинено посиленням ігрової й естетичної функцій та удосконаленням виробничих засобів і технологій.

Формування художніх особливостей української іграшки XIV — першої половини XX ст. тривало у руслі традиції національного і європейського декоративного мистецтва. Вона задовільняла різні смаки й потреби суспільства. Подальше ускладнення форми зображення елементів одягу, прикрас у фігурках людей та анатомічних ознак у тварин, поява у XVII — XVIII ст. сюжетних композицій, застосування в оздобленні поверхні підпоявниого розпису засвідчують її високохудожню вартість та функціональну значимість.

В українській народній іграшці кін. XIX — першої пол. XX ст. виділяемо наступні види: дерев'яна, глиняна, сирна, з рослинних матеріалів, з тканини і паперу. Багатство художньо-образного змісту й предметного світу, відображеного в ній, дають змогу визначити типологічні групи, які об'єднують різні спільні за тематикою типи іграшок: іграшки, які зображують людей, тварин; звукові іграшки та моделі музичних інструментів; моделі меблів; моделі посуду й кухонного начиння; моделі знарядь праці та господарського інвентару; моделі засобів пересування; моделі зброї; іграшки, які не мають аналогів у природі та предметному світі. Типологічні групи мають різний ступінь поширення та наповнення у кожному виді іграшки. Найширше та найповніше вони представлені у дерев'яній іграшці, що певною мірою зумовлено розвитком та значенням деревообробництва у господарстві та побуті українців.

Артефакти кін. XIX — першої пол. XX ст. засвідчують розновсюдження народної іграшки в усіх етнографічних районах України — Середньому Подніпров'ї, Слобожанщині, Поліссі, Волині, Поділлі, Опіллі, Покутті, Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині, Закарпатті та ін. Видовий склад іграшки кожного етнографічного району відзначається неоднорідністю, що спричинено головню доступністю матеріалу, спадкоємним досвідом його обробки та глибиною художніх традицій, сформованих у даному середовищі.

Іграшки створювали з мінімальними затратами матеріалу та фізичних зусиль, техніками відомими й доступними у споріднених галузях народного мистецтва — деревообробництві, гончарстві, плетінні з рослинних матеріалів, витинанках тощо.

Оснору української народної іграшки становить порівняно невелике коло образів-типів — лялька, фігурки тварин переважно коника, птаха. Ці образи є поширеними в інших видах народної творчості українців, становлять концентувальний пласт

національної культури. Вони є характерними для народної іграшки сусідніх слов'янських народів — поляків, росіян, румунів, словаків та ін.

За зовнішньою подібністю у трактуванні одного і того ж образу, сюжету чи типу народної іграшки приховані чисельні відтінки, позначені напаруваннями різних епох та періодів. У кожному регіоні її осередку іграшки традиційні й водночас неповторно своєрідні. Багатство їхніх художніх особливостей виявляється пластичним, колірним та орнаментальним рішеннями.

Головною загальною особливістю української народної іграшки є узагальнений образ-тип (архетип), створений простими прийомами моделювання основних частин об'єму фігурок, з двома — трьома уточнюючими деталями. При цьому достовірні, правдиві риси часто перебільшені або загострені до гротеску чи опоетизовані, що в кожному з випадків позбавляє іграшку буденності, ординарності. Ці риси — первинні й головні у народній творчості — в іграшці набули особливої широти та свободи втілення, завдяки її ігровій, розважальній сутності.

Художні особливості української народної іграшки — лаконічність й виразність форми та конструкції, влучність конкретизуючих ознак, ошадливість декору, своєрідний емоційний лад, якого їй надає властивий рух та здатність створювати звук — активно виливає на почуття та уяву дитини. Народна іграшка розвиває дитину психологічно, фізично, інтелектуально, спонукає до праці, збуджує творчу фантазію, вчить розуміти красу та гармонію світу.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Художні особливості української народної іграшки з дерева // Народознавчі зошити. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. — №4. — С. 215—220, іл.; №5. — С. 294—300, іл.

2. Яворівська народна іграшка: Історія розвитку та сучасні проблеми промислу // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка: Праці секції етнографії та фольклористики. — Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1995. — Т. ССXXX. — С. 176—189, іл.

3. З історії народної іграшки // Наше життя. — Нью-Йорк: Союз українців Америки, 1996. — №3. — С. 5—8, іл.; №4. — С. 13—15, іл.

4. До проблеми систематизації української народної іграшки // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: Примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч... — К.: Музей Івана Гончара, 1996. — С. 115—121, іл.

5. Хрестоподібні мороки // Українська хрестологія: Спеціальний випуск "Народознавчих зошитів: Етномистецькі дослідження". — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. — С. 125—128, іл.

6. Zabawki z Jaworowa na tle tradycji zabawkarstwa w Europie // Konteksty. — Warszawa: Instytut sztuki PAN, 1996. — №3—4. — S. 108—110, іл.

7. Неперервність традицій — основа живої духовної сутності народного мистецтва (на прикладі гуцульського осередку сирної пластики) // Треті Гончарівські читання: Тези і резюме доповідей. — К.: Музей Івана Гончара, 1996. — С. 14—15.

8. Типи творчості народних забавкарів та їхній вплив на розвиток забавкарства (на матеріалах із слов'янських теренів) // Четверті Гончарівські читання: Тези і резюме доповідей. — К.: Музей Івана Гончара, 1996. — С. 21.

ГЕРУС Л.М. Українська народна іграшка кінця XIX — першої половини XX ст. (історія, типологія, художні особливості). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 — декоративне і прикладне мистецтво. — Львівська академія мистецтв, Львів, 1997.

У дисертації досліджується українська народна іграшка як вид декоративно-прикладного мистецтва. Виявлено витoki, висвітлено історію іграшки в Україні. За комплексом ознак розроблена типологія творів кін. XIX — першої пол. XX ст. Розглянуто технології виготовлення та оздоблення народної іграшки. Проаналізовано особливості форми, конструкції, колориту, орнаментики, визначено локальні та загальноукраїнські риси народної іграшки.

Ключові слова: Україна, народна іграшка, тип, художні особливості, форма, конструкція, орнамент.

ГЕРУС Л.М. Украинская народная игрушка конца XIX — первой половины XX ст. (история, типология, художественные особенности). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 — декоративное и прикладное искусство. — Львовская академия искусств, Львов, 1997.

В диссертации исследуется украинская народная игрушка как вид декоративно-прикладного искусства. Виявлены истоки, освещена история игрушки в Украине. За комплексом признаков разработана типология изделий кон. XIX — первой пол. XX ст. Рассмотрены технологии изготовления и декорирования народной игрушки. Проанализированы особенности формы, конструкции, колорита, орнамента, определены локальные и общеприкарпатские черты народной игрушки.

Ключевые слова: Украина, народная игрушка, тип, художественные особенности, форма, конструкция, орнамент.

GERUS L.M. Ukrainian folk toy at the end of the XIXth and the first half of the XXth cc. (History. Typology. Artistic peculiarities). — Manuscript.

Dissertational thesis for obtaining a scientific degree of Candidate in Art Sciences, History and Theory of Arts; speciality 17.00.06 — Decorative and Applied Art. Lviv Academy of Arts, Lviv, Ukraine, 1997.

The dissertation contains a research work on Ukrainian folk toy, which is considered as a kind of decorative and applied art. The sources of the folk toy and its history in Ukraine are being lightened up. The complex of artistic features in Ukrainian folk toy is determined; the typology of toys, produced from the end of the XIX to the middle of the XX cc., is built on the basis of comparative study. The technological cycles of toy production and processes of decoration of items are restored. The peculiarities of forms, constructions, colourations and ornamentations are subjected to thorough analysis; some local and all-Ukrainian features of folk toy are defined and exposed.

Key words: Ukraine, folk toy, type, artistic peculiarities, form, construction, colouration, ornament.

434432

Підписано до друку **14.11.97**. Формат 60•84/16. Папір друк. N 1
Друк офсетн. Умовн. друк. арк. **1,5**. Умовн. фарб. відб. **1,5**.
Обл.-вид. арк. **1,6**. Тираж 100. Замовлення **268**.
Машинно - офсетна лабораторія Львівського держуніверситету
ім. І.Франка. 290602 Львів, вул. Університетська, 1.

434432

AB 38.865